Strategi for kulturarv i Agder

Avdeling for kulturarv

2026

1 Foto: Jarle Kvam

Innholdsfortegnelse

En strategi for regionen 2
Innsatsområder og mål for Agder 5
Bevaring og bruk 5
Kunnskap og kompetanse 6
Opplevelse og engasjement 7
Tematiske satsinger 8
Kystens kulturarv 10
Forhistoriens kystsamfunn 12
Uthavnen og den sørlandske kystkulturen 14
I fred og ufred 16
Landbrukets kulturarv 18
Utmarkas ressurser 20
Gårdens lange historie 21
Bygder og byers kulturarv 23
Sørlandsbyen 25
Fellesskapenes møtesteder 27
Sosiale og kulturelle tradisjoner i bygd og by 28
Næringer og industriers kulturarv 30
Infrastruktur og ferdsel 32
Vannets kraft 34
Industriens teknologiske landskap 36
Troens kulturarv 38
Gamle trosforestillinger i landskapet 39
Kristne kulturmiljøer og tros- og livssynsarenaer 41
Vedlegg 1: Overordnede føringer og rammer 44
Vedlegg 2: Roller og ansvar i kulturmiljøforvaltningen 48

En strategi for regionen

Kulturarven er fortellingen om hvordan Agder har utviklet seg til dagens samfunn. Den vitner om menneskene som har gått før oss, om deres ressursbruk og overlevelse, og om deres ulike sosiale fellesskap, skikker og tradisjoner. Den er også del av en større fortelling om nasjonal og internasjonal kontakt. Kulturarven inneholder materielle og immaterielle spor som hjelper oss å forstå, bevare og utvikle samfunnet videre. Slik blir den en kilde til identitet, fellesskap, kunnskap og opplevelse for både nålevende og kommende generasjoner.

Som en ikke-fornybar ressurs er kulturarven dyrebar, og trusselbildet er stort. I takt med Norges økonomiske og demografiske vekst har presset på arealer og ulike kulturmiljøer økt. Endringer i lokalsamfunn og byer, ny teknologi og nye levevis fører til endret bruk og forståelse av ulike kulturmiljø og sosiale fellesskap. Utfordringer som fraflytting, utbygging og forfall er typiske. Den internasjonale situasjonen gir også store utfordringer, med klimaendringer og økende sikkerhetspolitisk usikkerhet.

I en tid med rask endring, som kan lede til generasjonsblindhet og uopprettelig tap av kulturhistoriske verdier, representerer kulturarven både kontinuitet og kunnskap. Den er en kilde til bevaring og bærekraftig gjenbruk, til næringsutvikling og opplevelser, og utgjør derfor også en økonomisk og miljøvennlig ressurs for samfunnsutvikling.

Kulturarvforvaltningens viktigste oppgave blir å forhindre tap av kulturarv ved å bevare, registrere, dokumentere, videreføre kunnskap, formidle og tilrettelegge kulturarv for verdiskapning i tiden som kommer.

Kulturarv omfatter materielle og immaterielle spor etter tidligere generasjoners liv og virke.

Kulturmiljø betegner områder der flere kulturminner og landskapselementer inngår i en større historisk sammenheng.

Kulturminne er enkeltobjekter eller enkelte spor.

I dette dokumentet er kulturarv det mest brukte begrepet, dette for å inkludere immateriell kulturarv.

Figur 2. Ulvøysund, Lillesand. Foto: Rune Nylund Larsen.

Agders kulturarv forvaltes gjennom et bredt samarbeid mellom kommuner, fylkeskommunen, museer, arkivinstitusjoner, andre kulturinstitusjoner, frivillige og eiere. Alle aktørene har viktige roller og ansvar innenfor dette arbeidet (se vedlegg 3). For å videreutvikle forvaltningen må sektoren arbeide enda mer samordnet, målrettet og effektivt enn i dag. Dette krever tydelige prioriteringer, bedre koordinering av innsats og ressurser, økt deling av kompetanse og sterkere samarbeid på tvers av forvaltningsnivå og organisasjoner.

Formålet med denne strategien er å gi en oversikt over Agders prioriterte kulturarv, og samtidig knytte arbeidet til de nasjonale strategiene. Strategien gir dermed en overordnet innramming for arbeid og prioriteringer i kommende år. Dette skal mobilisere regionens aktører til en felles innsats mot felles definerte mål. En samlet forvaltning vil sikre bedre bevaring og bruk, kunnskap og kompetanse, og opplevelse og engasjement. Kulturarven skal være en ressurs i en bærekraftig samfunnsutvikling og styrke regional identitet og tilhørighet.

For å følge opp strategien utarbeides det en handlingsplan med konkrete tiltak som skal bidra til å nå de strategiske målene. Handlingsplanen skal beskrive ressursbehov, ansvarsfordeling og relevante samarbeidspartnere for gjennomføring av tiltak og vil revideres jevnlig. Sammen skal strategi og handlingsplan koordinere innsatsen for å nå nasjonale og regionale mål.

De nasjonale rammene for kulturarv er i hovedsak underlagt Riksantikvaren som direktorat under Klima- og miljødepartementet, og Kulturdirektoratet som er underlagt Kultur- og likestillingsdepartementet.

For denne strategien gir *Stortingsmelding nr. 16*, *de nasjonale bevaringsstrategier* og Agder fylkeskommunes *Regionplan Agder 2030* de viktigste overordnede føringer (se vedlegg 2). For immateriell kulturarv er UNESCOs 2003-konvensjon hovedrammen og forankringen for arbeidet. Kulturdirektoratet jobber med en nasjonal strategi for immateriell kulturarv. Denne vil kunne være til inspirasjon for Agder fylkeskommune sitt arbeid med feltet.

De nasjonale bevaringsstrategiene danner utgangspunktet for strategiens overordnede struktur og begrepsbruk.

***Strategi for kulturarv i Agder* erstatter følgende tidligere planer og strategier for Aust- og Vest-Agder:**

- *Et godt varp – strategi for kulturminner og kulturmiljøer* (Aust-Agder fk. 2014-2017)
- *Kulturarv 2020 – strategi for kulturminnefeltet* (Vest-Agder fk. 2017-2020)
- *Strategi for de historiske sørlandsbyene i Vest-Agder* (Vest-Agder fk. 2015)
- *Strategisk handlingsplan for museumssektoren i Vest-Agder* (Vest-Agder fk. 2012-2020)
- *Strategisk handlingsplan for arkivsektoren* (Vest-Agder fk. 2012-2020)
- *Agders uthavner i verdensklasse* (felles strategi for Aust- og Vest-Agder fk. 2016-2020).

Innsatsområder og mål for Agder

Kulturarven er et felles gode og et felles ansvar. Vellykket forvaltning forutsetter samarbeid, kompetanse, deling av kunnskap og målrettet innsats.

I denne strategien har vi valgt tre innsatsområder med særlig relevans for Agder. Disse er utledet fra de nasjonale bevaringsstrategiene: *Bevaring og bruk*, *Kunnskap og kompetanse* og *Opplevelse og engasjement*. Innsatsområdene er gjennomgående for hele strategien. Til hvert innsatsområde er det formulert mål og delmål som skal bidra til at det regionale samarbeidet kan løse utfordringer og bidra til å oppnå overordnede målsettinger for Agder de neste årene.

Bevaring og bruk

En hovedutfordring for kulturarven er nedbygging, fraflytting, manglende bruk og forståelse. Dette innsatsområdet handler om bevaring og bruk av kulturarv som ressurs i en bærekraftig samfunnsutvikling. Arbeidet med dette innebærer virkemidler som fredning, sikring, tilskudd, restaurering, rådgivning, tilgjengeliggjøring, skjøtsel, istandsetting og ivaretakelse av håndverkskompetanse.

Spenningen mellom bevaring og bruk kan være ulik for arkeologiske og andre typer kulturmiljø. Arkeologien krever ofte varsomhet og vern fordi kunnskapen ligger i selve materialet, og kan forsvinne hvis det forbrukes. Kulturmiljø, som for eksempel bygninger og bymiljø, kan tåle tilpassede endringer. Immaterielle verdier kan styrkes gjennom aktiv bruk og overlevering av tradisjonell kunnskap.

Bevaring og gjenbruk er et virkningsfullt klimatiltak. Kulturarven øker opplevelsesverdien i samfunnet, og er et viktig bidrag i by- og stedsutvikling.

Mål*: Regionens kulturarv bevares og blir brukt som ressurs i en bærekraftig utvikling*

Delmål:

- Ny bruk, gjenbruk og skånsom transformasjon av kulturhistoriske bygninger og kulturmiljøer er viktige virkemidler i bærekraftig by-, steds- og samfunnsutvikling.

- Styrket samarbeid og samordning av innsats og virkemidler mellom myndigheter, museer, eiere, næringsliv og frivillighet bidrar til helhetlig

forvaltning av kulturarven.

- Kulturarven integreres tidlig som en ressurs i kommunal og regional planlegging.

Kunnskap og kompetanse

Dette innsatsområdet omhandler bevaring, utvikling og deling av kunnskap og kompetanse om materiell og immateriell kulturarv. Eksempler på dette er kartleggings- og registreringsarbeid, kunnskapsutvikling, forskning og håndverks- og rådgivingskompetanse. Sterke fagmiljø, digital kompetanse, forskning og innovasjon er viktig for å møte fremtidens samfunnsutfordringer.

Kunnskap og kompetanse er også en avgjørende faktor for at forvaltningen kan være i beredskap, forebygge skader og agere når uønskede hendelser inntreffer. I en verden preget av klimaendringer, naturkatastrofer, krig og konflikt, er kunnskap om kulturmiljøers tilstand og sårbarheter en forutsetning for å kunne ivareta dem på en bærekraftig måte.

Mål: ***Kunnskap og kompetanse om Agders kulturarv styrkes og tilgjengeliggjøres som beslutningsgrunnlag for planlegging og forvaltning i kommuner og andre sektorer.***

Delmål

- Regionens arkiv- og museumsinstitusjoner styrkes som robuste kompetansemiljøer for innsamling, dokumentasjon, forskning, bevaring og formidling.

- Kunnskap om regionens kulturarv skal stadig utvikles og tilgjengeliggjøres gjennom systematisk kartlegging, registrering og dokumentasjon.

- Rekruttering og kompetanseheving innen tradisjonshåndverk skal styrkes.

- Agders kulturarv skal gjenspeile mangfoldet i regionen. I dette ligger et særlig ansvar for å dokumentere, bevare og formidle kulturarv tilknyttet minoriteter, urfolk og utsatte grupper.

- Risikoen for tap av viktig kulturarv ved klimaendringer, naturhendelser og andre uønskede hendelser skal reduseres.

Opplevelse og engasjement

Kulturarven tilhører oss alle og inneholder et mangfold av historier, erfaringer og perspektiver. Innsatsområdet innebærer at det legges til rette for- og utvikles inkluderende og engasjerende opplevelser av dette mangfoldet. Dette omfatter blant annet formidling, tilrettelegging, stedsutvikling, reiseliv og næringsutvikling. Inkludering av frivillige, eiere og enkeltpersoner styrker lokalt engasjement og identitet.

Å tilrettelegge for opplevelser og engasjement i sårbare kulturmiljø og -landskap kan være krevende. God informasjon og formidling gjør kulturarven tilgjengelig for alle, men økt tilstrømming av besøkende kan også føre til slitasje, forstyrrelser og i verste fall tap av verdier. Utfordringen ligger derfor i å formidle og engasjere på en måte som både veileder, beskytter og styrer påvirkningsgraden – slik at kunnskapen deles uten at kulturarven forringes.

Mål: ***Agders kulturarv skal skape engasjement, tilhørighet og gode opplevelser for alle.***

Delmål

- Flere gis mulighet til å delta i bevaring, formidling og bruk av kulturarven gjennom frivillighet, dugnadsarbeid og lokale initiativ.
- Kulturarv skal være en ressurs i utviklingen av attraktive lokalsamfunn, bærekraftige besøksmål og besøksopplevelser.
- Museer, arkiv og øvrige kulturarvinstitusjoner skal være sterke kunnskapssentre og formidlere av Agders historie.

Figur 3. Glassperler og skålformet bronsespenne fra en arkeologisk utgravning av dobbeltgrav i Holum, Valle. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 4: Setesdalsbanen. Foto: Frida Neverdal, Visit Sørlandet

Tematiske satsinger

Agder har en bred kystlinje og et smalt innland. Naturlandskapet er rikt og variert, og det samme er kulturhistorien. Her finner vi spor fra de første menneskene i Norge, deres bosettinger og levevis, med helleristninger, jernvinner og gravminner. Her finnes velbrukte kirker og bedehus, men også folkemusikk med røtter tilbake i middelalderen. Her er bygder og fjellandskap, vassdrag og havner med spor etter kraftfull industri. Ikke minst finner vi et kystmiljø med global kontakt som sørget for økt bosetting og oppblomstringen av uthavner og trehusbyer. Det er dette spennet mellom innland og kyst, mangfold og tidsdybde som danner Agders kulturarv.

Denne strategien definerer fem brede tematiske satsinger. Disse dekker Agders geografi og har samtidig en forankring i de nasjonale bevaringsstrategiene. Innenfor hvert tema er det definert ulike deltemaer som beskriver viktige deler av regionens kulturhistorie. Siden kulturarven er sammenhengende og kompleks, vil de tematiske satsningenes avgrensninger være noe overlappende.

Figur 5. Ny-Hellesund i Søgne, Kristiansand. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren.

Kystens kulturarv

Figur 6. Lyngør fyrstasjon. På Kjeholmen i Tvedestrand (ID 86929). Foto: Agder fylkeskommune.

Kystens kulturarv står helt sentralt i fortellingen om Agder. Den lange kystlinjen har strukturert bosettingen og preget leveviset fra de første menneskene og frem til vår egen tid. Med havet som ressurs har kystkulturen vokst frem med sin egenart, preget av overlevelse, ferdsel, handel og kontakt utenfra. Kystens kulturarv må forstås i sammenheng, slik at vi kan identifisere og ta vare på områder og tradisjoner som viser kontinuiteten i kystens strategiske, sosiale og økonomiske betydning. Uthavner, skipsbygging, rederivirksomhet og annen maritim kulturarv viser Agders sterke tilknytning til sjøfart, losing, industri og handel. Kysten har også hatt stor betydning for forsvaret av landet, og inneholder kulturmiljø som bygdeborger, varder og vaktposter, samt nyere krigsminner og moderne anlegg. Denne mangfoldige kulturarven er ikke bare historiske levninger, men også levende uttrykk for kystfolks identitet, tradisjoner, håndverk, praksis og tilpasningsevne.

Innenfor Kystens kulturarv er følgende deltemaer trukket frem: «Forhistoriens kystsamfunn», «Uthavnen og den sørlandske kystkulturen» og «I fred og ufred». Deltemaene omfatter ulike kulturmiljø og tradisjoner med maritim tilknytning, som kystbosetning, sjøfart, uthavner, krigsminner og forsvarsanlegg, samt levende kulturarv som båtbyggerkunnskap og losing.

Kystens kulturmiljø er særlig utsatt for naturkrefter og menneskelig påvirkning. Utbyggingspress, terrenginngrep og fritidsbruk kan føre til endringer, samtidig som klimaendringer og havnivåstigning bidrar til at områder slites ned og forsvinner.

Manglende bruk og utilstrekkelig dokumentasjon gjør det i tillegg vanskelig å bevare kunnskapen for fremtiden, noe som krever en tydelig innsats for å ta vare på kystens kulturarv over tid.

Figur 7. Båtristninger fra Pennefeltet (ID 80717-1), Farsund. Foto: Agder fylkeskommune.

Forhistoriens kystsamfunn

De første menneskene som kom til Agder, ankom trolig via sjøveien fra sør. Som et isfritt landområde i eldre steinalder ga kysten gode muligheter for et mobilt levevis med jakt og fangst, hvor havet var det viktigste spiskammeret. Skalldyr, fisk og sjøpattedyr ble fanget i stor skala, fra båter og fra land, og boplassene ble plassert med direkte nærhet til sjøen. Etter hvert dukker også det første jordbruket opp, slik som i Arendal og på Lista, hvor kultivering og den gode marine matjorda muliggjorde en mer stedfast bosetting og gårdsdrift.

Kysten fungerte også som transportåre og møteplass, hvor både lokal og internasjonal handel og kulturutveksling fant sted. Rike gravfunn fra folkevandringstiden i indre Agder, som Snartemo-funnet, vitner om en elite med tilgang til luksusgjenstander og importerte varer. Folkevandringstiden regnes som Agders «gullalder», og Agder var da et av de rikeste og mest sentrale områdene i Norge. Dette tyder på at områder selv langt fra havet var nært knyttet til internasjonale nettverk via kysten, der nettopp sjøveiene fungerte som bindeledd mellom Agder og Europa.

De mange forhistoriske sporene langs kysten, slik som strandbundne boplasser, nausttufter for lagring av båter og utstyr, gravminner som markerer de gamle ledene eller helleristninger av båter, vitner alle om liv tett knyttet til havet. Som en ressursrik terskel mellom innland og utland har kysten vært et avgjørende nøkkelpunkt hvor de første samfunnene kunne vokse frem, og mange steder bærer fortsatt preg av denne maritime kulturarven. De mange og varierte sporene etter forhistoriens kystsamfunn understreker kystens rolle som livsbergingsgrunnlag og strategisk knutepunkt gjennom tusenvis av år.

Figur 8: Gravrøys i skjærgården på Hellersøya i Søgne (ID 271329-0). Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 9. Fra utgravning i Hummervikholmen, Kristiansand. Foto Pål Nymoen, NMM

Figur 10: Snartemosverdet fra Hægbostad vitner om makt og internasjonal kontakt. Foto; Eirik Ingens Johnsen. Lisens CC BY-SA 4.0

Uthavnen og den sørlandske kystkulturen

Uthavnene ligger langs den ytre sørlandskysten og vitner om en sterk og nær kulturhistorie. Disse kulturmiljøene vokste frem som et resultat av både menneskeskapte behov og naturgitte forutsetninger. En værhard og til tider nådeløs kyst, i kombinasjon med lune viker og naturlige havner, la grunnlaget for losing, vertskap, kombinasjonsbruk og fortolling av seilskuter i internasjonal handel. Historiske fartøy er også en viktig del av kystkulturen. Eksport av tømmer, stein, fisk og hummer, og import av varer som sukker, tobakk og kaffe økte gradvis, og gjorde sørlendingen selv til en internasjonal deltaker. Denne kulturhistorien har igjen virket strukturerende for fremveksten av byene på Agder.

I dag finner vi uthavnene som perler på en snor langs sørlandskysten, fra Lyngør i øst til Kirkehamn i vest. Kulturmiljøene omfatter øyer og havner med sin karakteristiske klyngebebyggelse i sjøkanten. Her finner vi spor etter transport, losing, opphold, kapervirksomhet, navigering, eksport/import og service. Sammen med annen viktig kystkultur som blant annet fyrstasjoner, sjøhus, fartøy, sjømerker, veiter, ferie- og fritidsbebyggelse utgjør dette en helhetlig kulturarv av nasjonal og internasjonal betydning. I tillegg finnes minner etter nasjonale minoriteters tilstedeværelse og reiser, som stedsnavn, skipsvrak, bygninger og tradisjonslokaliteter. Kulturmiljøene forteller om den moderne sørlandskystens opprinnelse og om Agders rolle i internasjonal sjøfart og handel i perioden forut for den industrielle revolusjon.

Figur 11. Loshavn i Farsund. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 12. Hatholmen fyrstasjon utenfor Mandal. Foto: Agder fylkeskommune.

I fred og ufred

Agders lange kystlinje har hatt stor strategisk betydning. Den har vært strukturerende for beredskap i både fred og ufred, og kulturmiljøene viser hvordan kysten har vært avgjørende for suverenitet og samfunnssikkerhet. Sporene etter dette strekker seg fra forhistoriske varslingssystemer til moderne forsvars- og beredskapsanlegg.

I forhistorisk tid organiserte leidangen kystens sjøforsvar, og veter på fjelltopper fungerte som varslingssystem i urolige tider. Bygdeborger og steinkirker ble til ulike tider brukt som tilfluktssteder, noe som vitner om at samfunnet måtte være forberedt på angrep. Senere ble kystforsvaret styrket gjennom kanonbatterier, blokkhus og festningsanlegg, og i nyere tid gjennom nøytralitetsvakt under første verdenskrig og omfattende anlegg fra andre verdenskrig. Disse kulturmiljøene er i dag blant de mest synlige sporene etter krigshistorien i regionen.

Under den kalde krigen ble gamle kystfort modernisert og integrert i det norske og NATO-baserte forsvarssystemet. Radarstasjoner, observasjonsposter, mobiliseringslagre og sivile beredskapsanlegg ble etablert som del av et landsdekkende overvåkings- og varslingsnettverk. Mange av disse anleggene står fortsatt som tydelige spor fra perioden og kan brukes i formidlingen av nyere forsvars- og beredskapshistorie.

Kystens beredskap i fredstid er også en viktig del av historien. Fyr- og losvesen, redningsstasjoner og navigasjonsinfrastruktur har bidratt til trygg ferdsel og statlig kontroll langs kysten.

Samlet sett viser kulturmiljøene langs Agders kyst en lang og mangfoldig historie om forsvar, beredskap og samfunnssikkerhet – fra forhistoriske varslingssystemer til moderne overvåking.

Figur 13. Bunker, Marka Kystfort, Lista. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 14. Fredriksholm festning mellom Flekkerøy og Møvig. Foto: Agder fylkeskommune.

Landbrukets kulturarv

Figur 15. Åraksbø i Bygland. Foto: Agder fylkeskommune.

Agders innland er karakterisert av et variert hei- og dallandskap. Dalene sprer seg som en vifteform fra fjellområdet i nord og ut til kysten i sør. Dette varierte naturlandskapet la til rette for et sammensatt landbruk, hvor både fjellet, jorda og skogen ble viktige næringer. Landbrukets kulturarv er mangfoldige og vitner om kontinuitet og tilpasning gjennom generasjoner. I Agder finner vi et av landets eldste jordbrukslandskap som har vært i drift i nesten 6000 år, og med store skogressurser fikk regionen stor betydning for internasjonal tømmerhandel. Stedvis isolasjon har gitt enkelte kulturmiljø særpreg og egenart, som i Agders indre daler med noen av landets eldste trebygninger, med tilhørende UNESCO-listeført immateriell kulturarv.

Innenfor Landbrukets kulturarv er følgende deltemaer trukket frem: «Utmarkas ressurser» og «Gårdens lange historie». Deltemaene omfatter jordbruk, skogbruk, og spor knyttet til gårdsbrukets utvikling, samt den handlingsbårne kunnskapen om seterdrift, slått, byggeskikk og ressursforvaltning.

Landbrukets kulturarv står overfor store utfordringer knyttet til strukturelle endringer i samfunnet. Nedbygging av kulturlandskap, fraflytting, og endringer i driftsformer og bygningsbehov fører til fysisk tap og forfall. Samtidig gjør mangel på tradisjonell kunnskap og mangelfull kartlegging det vanskelig å prioritere bevaringstiltak. Bedre kartlegging, aktiv drift og tiltak som kobler eiere og fagmiljøer tettere sammen vil være avgjørende for å sikre en bærekraftig forvaltning.

Figur 16. Kulturlandskap på Hervoll, Lista, i Farsund. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 17: Sauer som beiter på Justøya i Lillsand kommune holder kulturlandskapet i hevd. Foto: Agder fylkeskommune.

Utmarkas ressurser

Siden steinalderen har utmarka vært en nær og livsviktig del av menneskets historie. I de tidligste tider var fjellområdene jaktmarker, der folk fulgte villreinens og elgens spor og drev jakt med buevåpen, spyd, skyteskjul og fangstgroper. Elver og vann ga rike fiskemuligheter, og naturens ressurser ble utnyttet med stor kunnskap. I yngre jernalder og middelalder ble myrmalmen en essensiell råvare i jernutvinning. Dette krevde dyp teknisk innsikt, samt tilgang til ved og vann som fjellområdene og skogen kunne tilby. Etter hvert ble jern produsert og eksportert ut i stor skala. Dette resulterte i en velstandsutvikling i dalssamfunnene, noe de mange rike gravfunnene her vitner om. Gjennom heiene og høyfjellet gikk det viktige ferdselsårer som bandt bygder og dalfører sammen, og mange av disse ferdselsrutene brukes fremdeles i dag. Utmarka la også grunnlaget for stølskulturer, gjennom beite og sanking av fôr til vinteren. Fra 1800-tallet var det også reindriftssamer i Agder. Setesdal var det sørligste reindriftsområdet i Norge, med sørsamisk aktivitet frem til 1970-tallet. I lavlandet og i dalene ble skogbruket en viktig næring, både for verdiskaping, sysselsetting og internasjonal handel. Dette har vært sentralt for utviklingen av mange lokalsamfunn i regionen. Samtidig knyttet transport av tømmer innlandsområdene tettere til kysten, og bidro til økonomisk vekst og bosetting i hele landsdelen.

Kulturmiljøene viser at utmarka, gjennom både forhistorisk og historisk tid, har hatt stor verdi for menneskene på Agder. I dag er den fortsatt viktig som kilde til naturbaserte næringer, reiseliv, friluftsliv, tilhørighet og identitet, og gir både økonomiske, sosiale og kulturelle verdier til innbyggerne.

Figur 18. Kullgrop fra jernvinna, på Stigemyran i Valle (ID 280648-0). Foto: Agder fylkeskommune.

Gårdens lange historie

Deltemaet handler om kulturarv knyttet til gården som et strukturerende element i landbruket. Med gården i sentrum har kulturlandskapet blitt formet gjennom et langvarig samspill mellom mennesker og natur. Her ligger gravhauger, ferdselsveier, beitemarker, åkerlapper, steingjerder og rydningsrøyser spredt rundt i landskapet, som stille vitner om liv og arbeid gjennom årtusener.

Fra de første langhusene der mennesker og dyr delte bolig, til dagens gårdsanlegg, har gården vært gjennom en lang og omfattende utvikling. Bosetningsmønstrene har variert fra små, enkeltliggende gårder med tilhørende inn- og utmark, til storgårder, klynge- og rekketun.

Langhuset ble etter hvert delt i flere bygninger med egne funksjoner, og lafteteknikken løftet husene fra bakken. De laftede middelalderbygningene som ennå står i Agder formidler ikke bare kulturhistorie, men også arkitektur- og kunsthistorie. Mange gårdsanlegg har en ubrutt historie på over tusen år, mens husmannsplasser og rydningsbruk kom til senere. Etter hvert vokste det frem særegne tunformer med kombinasjonsbruk for flere næringer eller aktiviteter. Dette sikret inntekt, bærekraft og ressursutnyttelse, og ble en vanlig driftsform i Agder. Mange storgårder ble videre delt inn i mindre bruk og teiger, som på Lista i Farsund hvor vi finner den egenartede teigdelingen med lange, smale striper fra utmarka til strandkanten. I utmarka, utenfor gårdens grensegjerder, finnes støler, beiter, slåttemark, sommerfjøs mm., som alle utgjør viktige kulturmiljø tilknyttet gården. Her finnes også ødegårder, forlatte gårdsbruk, med bevarte gårdsanlegg fra folkevandringstiden. Også den levende kunnskapen om byggeskikk, tradisjonshåndverk og tradisjonell folkemusikk som blir praktisert i dag er en viktig del av gårdens lange historie.

Figur 19. Rygnestadtunet (ID 87089) på Rygnestad i Valle. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 20. Rekketunet på Gahre, Spangereid. Foto: Tom Heibreen.

Figur 21. Forhistoriske bosetningsspor (ID 290543) fra jernalder med rester etter stolpebygd langhus og kokegroper i undergrunnen, Valle. Foto: Agder fylkeskommune.

Bygder og byers kulturarv

Figur 22.Risør under trebåtfestivalen. Foto: Adam Read @VisitSørlandet.

Agders bygder og byer rommer et mangfold av kulturarv som forteller om hvordan mennesker har levd, arbeidet og organisert samfunnet. Her finner vi den største rikdommen av spor og tidslag, men også noen av de kulturmiljøene som har opplevd størst endring. Kulturmiljøene i Agders bygder og byer forteller om de tidligste boplassene og hvordan mennesker har tilpasset seg næringsgrunnlag og teknologisk utvikling frem til dagens bysentre og begynnende storbyer. Byene langs kysten vitner om sjøfart, handel og kontakt med omverdenen, mens mellombygdene og de indre bygdene viser kontinuitet i bosetting, utvikling i ressursutnyttelse og sosiale fellesskap. Samlet utgjør disse kulturmiljøene viktige kilder til kunnskap, identitet og tilhørighet. De har vært viktige for ulike steders særpreg, og er sentrale for den videre utviklingen av attraktive og bærekraftige lokalsamfunn.

Innenfor Bygder og byers kulturarv er følgende deltemaer trukket frem: «Sørlandsbyen», «Fellesskapenes møtesteder» og «Sosiale og kulturelle tradisjoner i bygd og by». Deltemaene inkluderer historiske bygningsmiljøer, arkitektur og møteplasser, i tillegg til immateriell kulturarv og kunnskap som håndverkstradisjoner,

tradisjonell folkemusikk og sosiale praksiser.

Disse kulturmiljøene er særlig utsatt for arealpress, klimaendringer og press fra urbanisering og transformasjon. Svake rammer for helhetlig forvaltning, modernisering og manglende tilpasning i sentrumssoner truer fysiske strukturer, mens endringer i næring og bosetting bryter opp historiske sammenhenger og fører til tap av immateriell kunnskap. For å møte truslene trengs det skånsom stedsutvikling som bygger på lokal kunnskap, og som inviterer lokalsamfunnet og innbyggerne med i prosessene.

Figur 23. Kulturlandskap i Åraksbø i Bygland, med Åraksfjord og grenda Frøysnes i bakgrunnen. Foto: Agder fylkeskommune.

Sørlandsbyen

Sørlandsbyene er kjent for sine hvitmalte fasader og tette trehusmiljø med små hager og smale gateløp. Sammen danner de helhetlige kulturmiljø med sterk identitet. Fra byer med røtter i det selvgrodde og organiske, til Christian IVs konstruerte og regulerte by «på sanden», er disse ikoniske bymiljøene likevel bare én del av helheten. Sørlandsbyen har med tiden gjennomgått store endringer gjennom sjøfart, handel, bybranner, industrialisering og modernisering, og rommer i dag både trehusmiljøer, murbyer, boligområder, havneanlegg, etterkrigsbebyggelse, industripregede områder og offentlige bygg fra ulike perioder. Grøntanlegg, parker, siktlinjer og terrengtilpasning er viktige elementer som viser byenes utvikling og samspill med landskapet. Flere av byene viser tydelige historiske strukturer, som rette gateløp, kvartalsinndeling og strategisk plassering ved leia, noe som har preget både forsvar, handel og byutvikling gjennom århundrene. Sammen viser de både byenes utvikling og kompleksitet som åsted for makt, handel og fellesskap.

De historiske omgivelsene gir en tydelig forankring i stedets historie og utvikling, og bidrar til å skape tilhørighet, identitet og opplevelser. Kulturmiljøene inneholder også kunnskapsverdier innen arkitektur, byggeskikk og håndverk, som viser både stedegen tradisjon og impulser utenfra. De er viktige for formidling av kunnskap om historie, byggetradisjoner og samfunnsutvikling, og utgjør attraktive arenaer for opplevelse og besøk. Dette styrker forståelsen av byens historie og gir rammer for hverdagsliv, handel, sosiale møteplasser og kulturell aktivitet.

Figur 24. Gateløp i Flekkefjord. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 25. Tvedestrand rådhus. Foto: Agder fylkeskommune.

Fellesskapenes møtesteder

Mennesket har til alle tider hatt behov for å møtes. I ulike former for møteplasser har man søkt sammen for å dele erfaringer, bygge relasjoner og felles normer, og utvikle verdier. Fellesskap, samhandling og tilhørighet er grunnleggende for hvordan vi lever livene våre, organiserer samfunn og utvikler kultur.

Historiske møteplasser som tingsteder og kaupanger viser tidlige former for handel, rettspleie og politisk organisering. I nyere byrom har arenaer som torg, parker, festplasser, havner og postkontor vært betydningsfulle møtesteder for ulike grupper og blitt en selvsagt del av bystrukturen. I bygdene har steder som gårdstun, skysstasjoner, boligområder, nærbutikker, bensinstasjoner, skoler, folkehøyskoler og senere forsamlingshus vært viktige for fellesskapet. Gjennom en lang historie vitner disse kulturmiljøene om fellesskap, identitet, kultur og tilhørighet. De fungerer ikke bare som fysiske rom, men som sosiale knutepunkt der lokalsamfunnet formes og vedlikeholdes gjennom daglige møter, aktiviteter og felles opplevelser. De har vært med på å danne grunnlaget for både bygder og byers videre utvikling og arealplanlegging, og har bidratt til utviklingen av dagens demokrati og velferdssamfunn.

Fellesskapenes møtesteder omfatter kulturmiljøer som har vært sentrale for fellesskap, inkludering og lokal tilhørighet. De rommer spor etter ulike sosiale lag, organisasjoner og minoriteter, og viser hvordan mennesker til ulike tider har skapt både fellesskap, motkulturer og alternative arenaer for tilhørighet og uttrykk. Gjennom dette er møteplassene viktige bærere av både mangfold og historisk dybde.

Figur 26. 17. mai-feiring på torvet i Kristiansand. Foto: Agder fylkeskommune.

Sosiale og kulturelle tradisjoner i bygd og by

Deltemaet handler om sosiale og kulturelle tradisjoner i bygd og by som gjennom hele historien har vært med på å forme menneskers hverdag og fellesskap. Gjennom gjentakende handlinger, ritualer og sosiale samværsformer overføres kunnskap, verdier og kulturelle uttrykk mellom generasjoner. Slike handlingsbårne tradisjoner er grunnleggende for hvordan vi forstår oss selv, inngår i fellesskap og viderefører kultur.

Sporene omfatter både materiell og immateriell kulturarv på tvers av bygd og by som viser hvordan hverdagsliv, arbeid, organisasjonsliv og sosiale tradisjoner har utviklet seg over tid. Dette kommer til uttrykk gjennom blant annet håndverkstradisjoner som båtbygging, lafting og bunadssøm, matkultur som speking, røyking, baking og konservering, kunnskap om natur og ressursbruk, samt tradisjonell folkemusikk. Også språk, dialekter, fortellinger og sosiale praksiser som dugnad, høytidsfeiringer og lokale festivaler inngår. I dag er flere tradisjoner og praksiser innskrevet på UNESCOs liste over immateriell kulturarv; bunadbruk, seterkultur, nordiske klinkbåttradisjoner og folkemusikktradisjonen i Setesdal. Felles for disse er at de ikke først og fremst er fysiske gjenstander eller steder, men kulturarv som holdes levende gjennom bruk og er viktige for identitet, tilhørighet og kulturell videreføring i lokalsamfunn.

Levende kulturarv gir mening til steder, bygninger, landskap og gjenstander, og spiller en avgjørende rolle i hvordan kulturarven best kan bevares, brukes og formidles videre. Samlet rommer sosiale og kulturelle tradisjoner spor etter ulike grupper og kulturuttrykk over hele Agder, og viser hvordan mennesker over tid har skapt fellesskap, tilhørighet og kulturell kontinuitet.

Figur 27. Levende kulturarv i Setesdal. Foto: Marit S. Kvaale.

Figur 28. Klinkbygde båter i Romsvika. Foto: Agder fylkeskommune.

Næringer og industriers kulturarv

Figur 29. Nes jernverk (ID 87111) i Holt, Tvedestrand. Foto: Jernverksmuseet.

Næring og industri har vært avgjørende for utviklingen av det moderne Agder. Våre store vassdrag, med sine innsjøer og vannveier, har vært en gjennomgående drivkraft – først som transportårer og senere som energikilder – og har lagt grunnlaget for et mangfold av næringer som har utviklet regionen fra forhistorisk til moderne tid. Tilgang på skog og metallressurser var avgjørende for tidlig industriutvikling, og var bestemmende for befolkningsutvikling og bosettingsmønster. Etter hvert vokste annen småindustri og manufaktur frem i de nye byene. Kulturmiljøene viser samspillet mellom naturressurser, teknologi og menneskelig innsats. Dette har skapt arbeidsplasser, bygget identitet og lokalsamfunn, og dannet grunnlaget for en moderne velferdsstat.

Innenfor Næringer og industriers kulturarv er følgende deltemaer trukket frem: «Infrastruktur og ferdsel», «Vannets kraft» og «Industriens teknologiske landskap». Deltemaene omfatter byggverk, infrastruktur, tekniske installasjoner og produksjonslinjer, samt den tradisjonelle fagkunnskapen og de arbeidsformene som

hører med.

En sentral utfordring for industriens kulturarv er at mange industrianlegg har mistet sin opprinnelige funksjon, er kostbare å vedlikeholde og er vanskelige å tilpasse moderne behov uten at de kulturhistoriske verdiene går tapt. Strukturendringer, nedleggelser og press på arealer fra urbanisering gjør anleggene svært sårbare for forfall og tap. Samtidig fører manglende praksis og dokumentasjon til at den handlingsbårne fagkunnskapen forsvinner. Derfor er det viktig å se industriens kulturmiljø som en ressurs, og integrere den tidlig i samfunnsplanleggingen.

Figur 30. Bakke bro, Flekkefjord. Foto: Agder fylkeskommune.

Infrastruktur og ferdsel

I Agders kuperte landskap preget av fjell, daler og kyst, har ferdsel, transport og infrastruktur over både land og vann spilt sentrale roller i utviklingen av regionen.

Vannveiene – innsjøer, elver og bekker – var lenge de viktigste transportårene i Agder. Allerede i eldre steinalder ble vassdragene brukt som ferdselsruter mellom kysten og jaktområdene i fjellet. Senere, da folk ble mer bofaste med jordbruk og økt ressursbruk i utmarka, fikk elvene stor betydning for handel og transport. På elveslettene og ved elveutløpene vokste det etter hvert fram store gårdsamfunn som fungerte som knutepunkt for lokal og internasjonal vareutveksling, og vitner om makt, rikdom og kontakt. Flere av disse gårdene ble i noen tilfeller også starten på dagens bygdesentre. I dag minner kanaler og dampbåter på innlandsfjorder om vannveienes historiske rolle.

Landveiene utviklet seg gradvis; fra hulveier mellom gårder, gamle ride- og kjerreveier som fulgte dalfører og høyder, til hoved-, post- og kongeveier over enda større avstander. Langs veiene ble varer fraktet, nyheter delt og møter mellom mennesker muliggjort. Disse rutene ble brukt av blant annet bønder, handelsfolk og embetsmenn, og mange av dem dannet grunnlaget for dagens kjøreveier. Med industrialiseringen kom jernbanen – en revolusjon for transporten i Agder. Jernbanene knyttet først kysten til innlandet, og deretter til resten av landet, og åpnet for raskere og mer effektiv transport av både mennesker og gods. Sammen med stasjonsbygninger og tettsteder langs linjene, er disse kulturmiljøene tydelige spor etter en periode der jernbanen var selve ryggraden i transport og utvikling.

Sammen viser kulturmiljøene knyttet til vann- og landveiene utformingen av Agders samfunn, økonomi og bosetningsmønster – fra de eldste ferdselsrutene til dagens moderne infrastruktur.

Figur 31. Stasjonsbygning ved Setesdalsbanen i Vennesla. Foto: ukjent fotograf. @ http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.no.

Figur 32. D/S Bjoren til kai på Byglandsfjorden. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 33. Hulvei (ID 278802-0) fra Raustad til Hestesprangvannet og videre vestover i retning Høyland, i Kvinesdal. Foto: Agder fylkeskommune.

Vannets kraft

Vassdragene i Agder utgjør et komplekst nettverk fra fjellområdene i innlandet til utløpene langs kysten, og har dannet fundamentet for flere viktige næringer og industrier i regionen.

Langs vassdragene ble det tidlig bygget vanndrevne maskiner og anlegg. Møller og kverner malte korn til mel, mens oppgangssager la grunnlaget for norsk trelasteksport. Langs vassdragene ble det bygget fløtningsanlegg med renner, skjermer, demninger og lenser, som førte tømmerstokkene fra skoger i innlandet og ned til sagbruk og utskipningshavner langs kysten. I jernverkindustrien ble kraften fra vannet brukt til å drive masovner, blåsebelger og hammere – viktige elementer i jernproduksjonen. Kulturmiljøene knyttet til vannkraft omfatter også reguleringsdemninger, kanaler, tekniske installasjoner og industribygninger, som viser utviklingen til moderne vannkraftproduksjon og la grunnlaget for elektrifisering av både bygd og by. Samtidig har utbyggingen hatt konsekvenser for natur- og kulturmiljø. Mange eldre anlegg ble forlatt, og inngrep i landskapet har påvirket økosystemer og historiske spor. Ved nedtapping blottlegges ofte sandbanker og tidligere strandsoner, hvor det kan finnes viktige funn fra steinalderen, slik som boplasser og redskaper som gir innsikt i tidlig bosetting og bruken av vassdragene som ferdselsårer.

Kulturmiljøene knyttet til vannkraft vitner om tilpasning til landskapet og teknologisk innovasjon. Vannkraften har hatt avgjørende betydning for Agders utvikling ved å legge grunnlaget for industrialisering, kraftkrevende industri og senere modernisering av næringslivet og lokalsamfunnene i regionen.

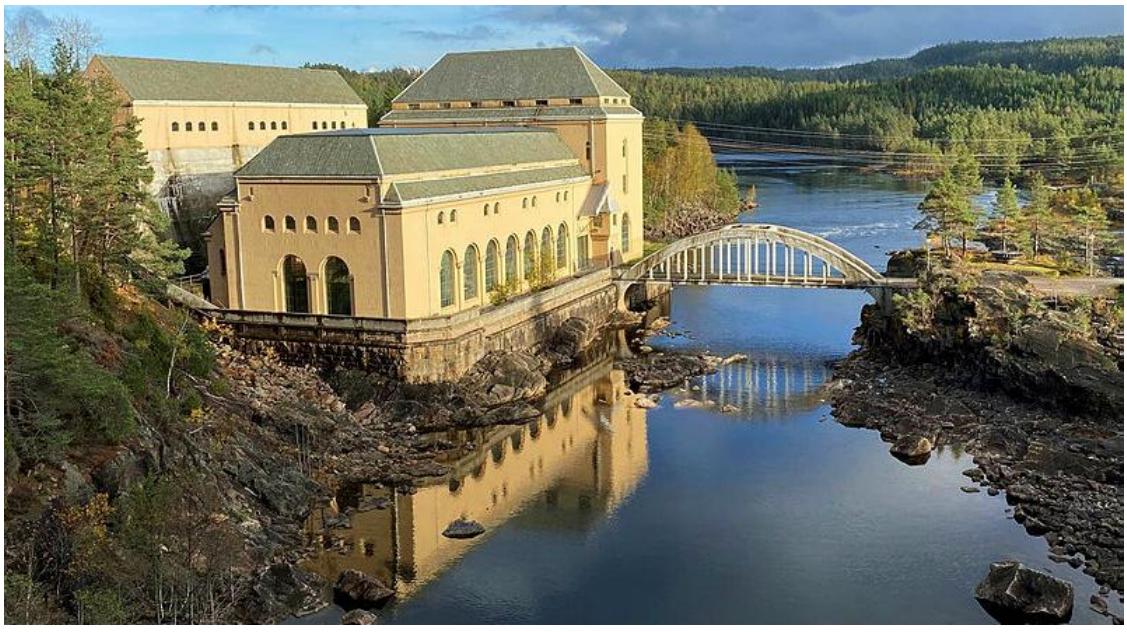

Figur 34. Nomeland Kraftstasjon. Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 35. Tømmerrenna i Vennesla (ID 157604-1). Foto: Agder fylkeskommune.

Figur 36. Spangereidkanalen, Lindesnes. Foto: Agder fylkeskommune.

Industriens teknologiske landskap

Industrien har i generasjoner vært en viktig drivkraft i utviklingen av Agder. Over hele regionen vokste det fram industristeder som preget både landskapet og hverdagslivet til menneskene som bodde og arbeidet der. Disse stedene var mer enn produksjonsanlegg – de var levende lokalsamfunn der arbeid, bolig og sosialt liv inngikk i en samlet helhet.

I landskapet finnes et mangfold av spor etter ulike industrier og teknologiske produksjonsmiljø. Utnyttelse av mineralressurser har røtter langt tilbake i tid – fra steinuttak i forhistorisk tid til nyere tids bergverksdrift med skjerp, gruver, slagghauger, arbeiderboliger, transportanlegg og tekniske installasjoner. Agders mangesidige gruvehistorie strekker seg flere hundre år tilbake, hvor regionen ble sentral i norsk bergverk særlig fra slutten av 1800-tallet, gjennom utvinning av jern, nikkel og molybden. Da etterspørselen etter trelast økte i Europa, ble også skogbruket en viktig økonomisk ressurs og livsform som satte tydelige spor i landskapet. Hogsten foregikk ofte i vinterhalvåret, og mange skogsarbeidere bodde i enkle koier inne i skogen, noe som vitner om et hardt og fysisk krevende arbeidsliv. Tømmerfløtingen førte videre til etablering av mange treforedlingsbedrifter, som sagbruk, papir- og cellulosefabrikker, på steder som ga gode produksjonsforhold og transportmuligheter av varer til og fra fabrikkene. Mekaniske verksteder og metallindustri som produserte maskiner, utstyr og senere industrielle komponenter, som særlig vokste fram fra 1800-tallet, er også en viktig del av kulturmiljøet.

Industriens teknologiske landskap består av helhetlige kulturmiljøer der produksjonsanlegg, tekniske installasjoner, maskineri, arbeiderboliger og sosiale institusjoner inngår i en samlet struktur. Disse miljøene er sentrale deler av regionens næringshistorie og identitet. De viser utviklingen av teknologi og arbeidsformer, men også sosiale forhold, fellesskap og levekår – fra etablering og vekst til omstilling og nedgang.

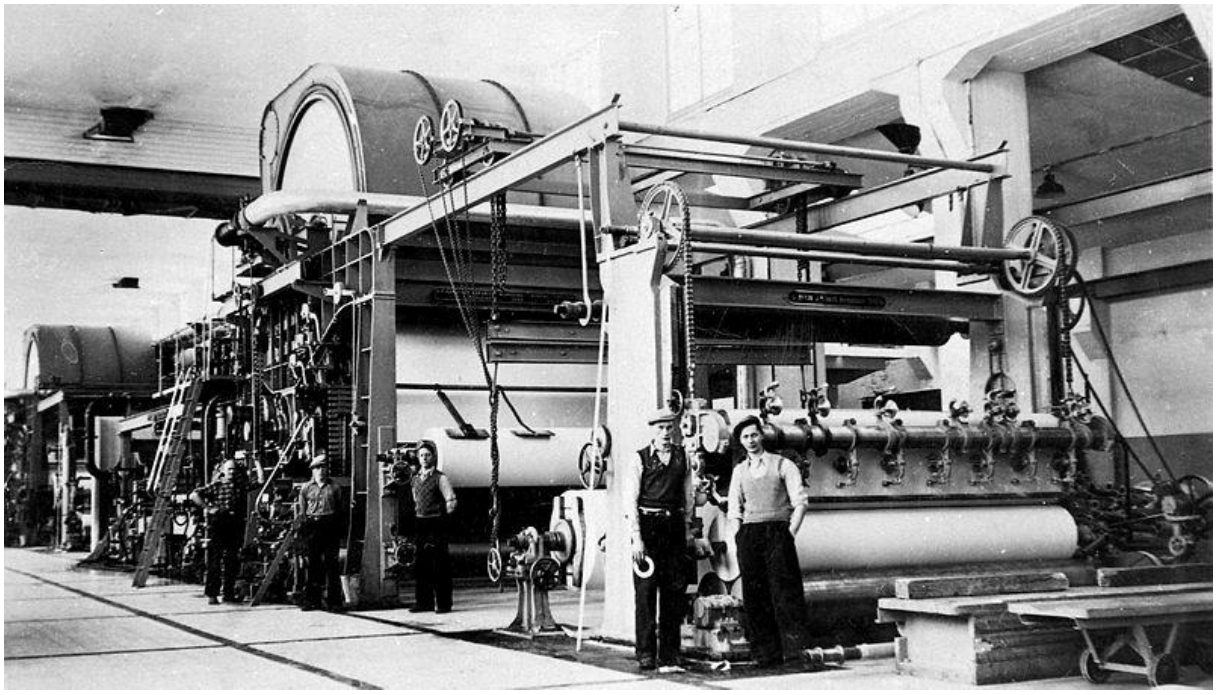

Figur 37. Fra Hunsfoss fabrikker i Vennesla. Foto: ukjent fotograf. @ https://agderbilder.agderfk.no/fotoweb/archives/5002-Vennesla/AgderBilder/DBA/Vennesla/VBIB-1350.tif.info

Figur 38. Knaben gruver, Kvinesdal. Foto: Agder fylkeskommune.

Troens kulturarv

Figur 39. Kirkehamn på Hidra i Flekkefjord. Foto: Rune Nylund Larsen.

Agder har en rik tros- og livssynshistorie som har bidratt til demokratisk meningsdannelse og organiseringen av samfunn og fellesskap. Religiøs og rituell praksis finner vi spor etter allerede i forhistoriske ritualplasser, og senere i kirker, bedehus, og nyere tros- og livssynsarenaer. Disse kulturmiljøene har bidratt til deling av verdier, normer og livssyn. Fellesskapene har både styrket og endret sosiale bånd, og vært en kilde til engasjement og deltakelse, men også til utenforskap. Kulturmiljøene gir innsikt i hvordan religion og tradisjoner har preget landskapet, samfunnsstrukturer og dagligliv, og gjennom tiden bidratt til å forme samhørighet og fellesskap. De er en viktig del av Agders kulturarv, og har både en dybde og et mangfold som har gitt landsdelen noe av sin egenart.

Innenfor Troens kulturarv er følgende deltemaer trukket frem: «Gamle trosforestillinger i landskapet» og «Kristne kulturmiljøer og tros- og livssynsarenaer». Dette omfatter både forhistoriske strukturer og ideologi, nyere tids folketro, stats- og frikirkelige byggverk og levende tradisjoner knyttet til tro og livssyn.

Troens kulturmiljø er særlig utfordret av at eldre bygninger er mindre brukt og i forfall. Spesielt bedehus og frikirker er utsatt, på grunn av manglende verdisetting, dokumentasjon og vern.

Gamle trosforestillinger i landskapet

Hvordan mennesker har forholdt seg til livets ulike faser, viktige hendelser, guder, mytiske vesener, naturen og hverandre har satt både synlige og usynlige spor over hele Agder – fra steinalderen og fram til i dag. Disse kulturmiljøene viser hvordan tro, ritualer og tradisjoner har formet mennesket og kulturlandskapet vi lever i, og hvordan forestillinger om verden, naturen og det overnaturlige har vært en integrert del av hverdagslivet gjennom årtusener.

I steinalderen ble keramikk dekorert med geometriske mønstre som uttrykk for identitet og tilhørighet. I bronsealder og jernalder ble gravhauger og -røyser plassert på høydedrag som markering av slekt, status og kontakt med forfedrene. Helleristninger og bergmalerier viser motiver som kan knyttes til fruktbarhet, jaktlykke og kosmologiske forestillinger, mens bautasteiner og steinsettinger kan ha vært både gravsteder og kultplasser. Disse sporene vitner om samfunn der tro og ritualer var nært knyttet til landskapet og naturens ulike rytmer og fenomener.

I flere bygde- og dalstrøk har førkristne forestillinger og folketro levd videre langt inn i nyere tid. Handlingsbårne tradisjoner som bruk av tjærekors på dører og øltønner, vern mot Åsgårdsreia og ritualer knyttet til det underjordiske viser hvordan immateriell kulturarv har vært en del av hverdagslivet og fungert som et sett av praksiser for å skape trygghet, orden og mening. Disse tradisjonene gir innsikt i kontinuitet, tilpasning og kulturell overføring gjennom generasjoner, og viser hvordan immateriell kunnskap og praksis har vært like viktige som de fysiske sporene i landskapet.

Gamle trosforestillinger i landskapet viser stor tidsdybde og mangfold. Kulturmiljøene minner oss om at Agder er rikt på både materielle og immaterielle spor etter førkristne trosforestillinger og folketro, og at også tankesettet bak de fysiske sporene er viktige for å forstå regionens historie, identitet og kulturelle utvikling.

Figur 37. Bautastein (ID 52220-1) på Lista i Farsund. Foto: Agder fylkeskommune.

.

Figur 37. Tjærekors over loftsdør, Skore i Bygland. Foto: Agder fylkeskommune.

Kristne kulturmiljøer og tros- og livssynsarenaer

Kristen kulturarv og ulike tros- og livssynsarenaer har hatt stor betydning for utviklingen av Agder. Historisk har den stått sterkere her enn i mange andre deler av landet. Gjennom mer enn tusen år har tro og religiøs praksis påvirket bosettingsmønstre, samfunnsorganisering, verdigrunnlag og kulturelle uttrykk, og satt tydelige spor i både landskapet og det sosiale livet.

Kirkene har ofte en monumental og symboltung plassering i landskapet, og de eldste av dem er nær tusen år gamle. Samtidig som de er synlige uttrykk for tro, makt og fellesskap, bærer de også med seg viktige spor i arkitekturhistorien. Sammen med kirkesteder, gravplasser og prestegårder har de fungert som arenaer for ritualer, fellesskap, læring og kulturelle uttrykk, og utgjør viktige historiske strukturer som viser kontinuitet i tro og samfunnsliv. Også kulturspor i landskapet, som brudled og likkviler, vitner om religiøs praksis og ferdsel mellom gårder og kirker, og uttrykker forestillinger om vern, overgangsritualer og sosial orden.

Fra 1800-tallet vokser det fram en sterk frikirkelig og lekmannsbasert tradisjon i Agder. Bedehus, forsamlingslokaler og frikirkemenigheter dannet et tett nettverk av møteplasser for tro, frivillighet og organisasjonsliv. Vekkelsesbevegelsene skapte rom for bred deltakelse og bidro til framveksten av et aktivt sivilsamfunn, der mennesker fikk erfaring med å organisere seg, ta ordet og delta i fellesskapets beslutninger. Gjennom sterke motkulturer til statlig kontroll og bred deltakelse i frivillige fellesskap, fikk dette betydning for utviklingen av demokratiske praksiser, lokalt engasjement og for den tradisjonelle folkemusikken. Dette er derfor en viktig del av regionens nyere kulturhistorie. I dag rommer Agder også nyere tros- og livssynsarenaer som speiler et mangfoldig samfunn. Disse kulturmiljøene viser hvordan tro og livssyn fortsatt er viktige for fellesskap, identitet og kulturelle uttrykk, og hvordan religiøse praksiser og tradisjoner tilpasses nye behov og nye generasjoner. Samtidig er også fortellinger om utenforskap, konflikt og maktforhold viktige for å forstå regionens troshistorie.

Samlet sett viser kristne kulturmiljøer og tros- og livssynsarenaer stor tidsdybde og variasjon, og gir innsikt i hvordan tro, organisert religion og frivillige fellesskap har vært en strukturerende kraft i utviklingen av lokalsamfunn, identitet og fellesskap i Agder gjennom århundrer.

Figur 40. Emmaus bedehus, Gyland, Flekkefjord. Foto: Agder fylkeskommune.

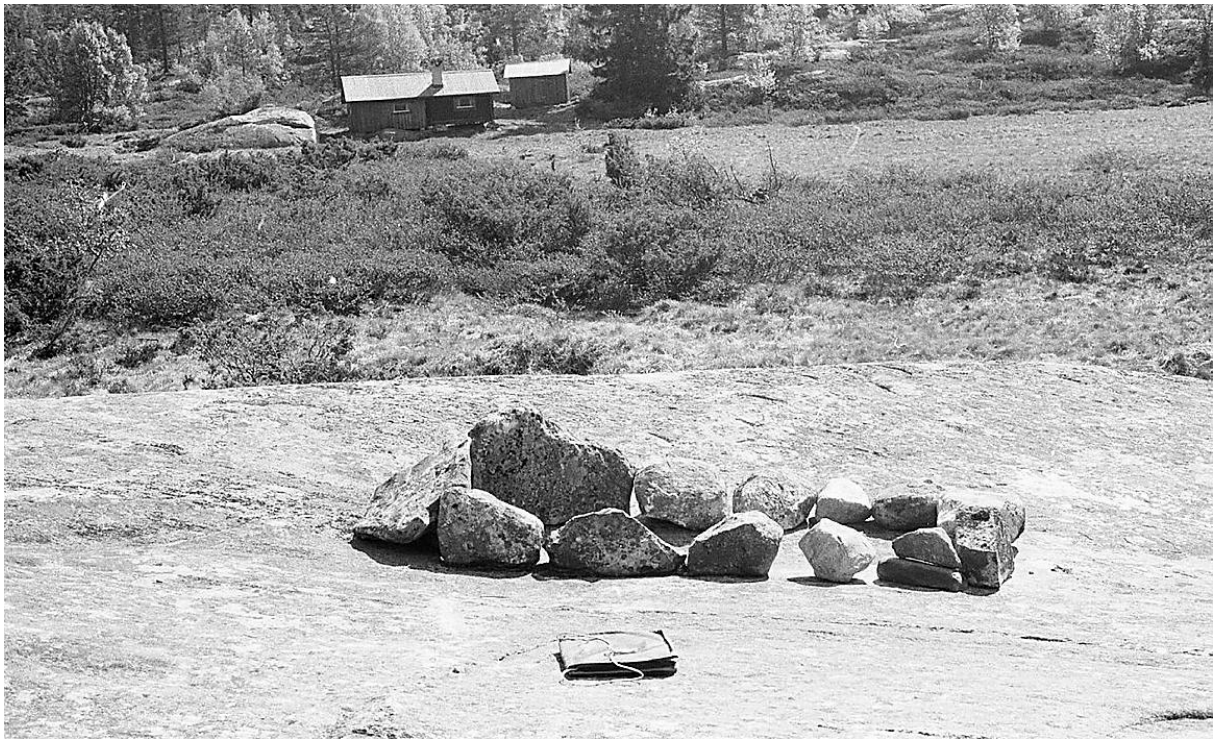

Figur 41. Likkvile (ID 220923-1) på Fanteberget i Bygland. Foto: Oddmund Mogstad.

Figur 42. Fjære kirke, Grimstad. Foto: Agder fylkeskommune.

Vedlegg 1: Overordnede føringer og rammer

For denne strategien er Stortingsmelding nr. 16, UNESCOs 2003-konvensjon, Riksantikvarens bevaringsstrategier og Regionplan Agder 2030 de viktigste overordnede føringene.

Stortingsmelding nr. 16 (2019-20) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken*:

Stortingsmelding 16 (2019-20) er utarbeidet av Klima- og miljødepartementet og handler om hvordan Norge skal forvalte og utvikle kulturarven (kulturminner, kulturmiljø og landskap) som en del av en bærekraftig samfunnsutvikling. I meldingen ble det definert tre nasjonale mål for kulturmiljøpolitikken.

- *Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø.*
- *Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging.*
- *Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.*

Disse nasjonale målene definerer hva Norge ønsker å oppnå i kulturmiljøpolitikken og slår fast at kulturmiljø skal bidra til å fremme en bærekraftig samfunnsutvikling. Det er et felles ansvar å bidra til at de nasjonale målene nås.

UNESCOs 2003-konvensjon:

UNESCOs 2003-konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven er en internasjonal avtale som har som formål å øke respekt, synlighet og bevissthet om levende kulturarv. Norge ratifiserte konvensjonen i 2007.

Immateriell kulturarv kan forståes som levende tradisjoner som blir overført mellom mennesker og det er viktig å sikre vern og videreføring av denne type kunnskap for fremtiden.

Et sentralt prinsipp i konvensjonen er respekten for og anerkjennelsen av utøveren og tradisjonsbæreren, og at sosiale fellesskap og lokalsamfunn i Norge er tett involvert i arbeidet med vern og videreføring.

Nasjonale bevaringsstrategier:

De nasjonale målene danner grunnlaget for Riksantikvarens faglige råd. På oppdrag fra Klima- og miljødepartementet har Riksantikvaren utviklet og implementert fem nasjonale bevaringsstrategier for kulturmiljø. Målet med disse er å fornye og samordne offentlige virkemidler for å sikre at viktige kulturminner og -miljøer bevares

og brukes som ressurser i samfunnsutviklingen. De fem bevaringsstrategiene er:

- *Bevaringsstrategi for kystens kulturmiljø*
- *Bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø*
- *Bevaringsstrategi for kulturmiljø i næring og industri*
- *Bevaringsstrategi for kulturmiljø i bygder og by*
- *Bevaringsstrategi for kulturhistorisk verdifulle kirkebygg*

I alle strategiene er det fastsatt innsatsområder uavhengig av type kulturmiljø. Disse er:

- *Bevaring og bruk*: tiltak for skjøtsel, sikring og ombruk av kulturmiljøer, med mål om bærekraftig bruk.
- *Kunnskap og kompetanse:* kartlegging, forskning og utvikling av relevant kompetanse som grunnlag for beslutninger.
- *Opplevelse og engasjement:* tilrettelegging og formidling som fremmer deltakelse og opplevelse.
- *Urfolk og nasjonale minoriteter:* innsats for å ivareta deres kulturmiljøer gjennom de øvrige innsatsområdene.

Innsatsområdene overlapper og utfyller hverandre. Den samlede effekten skal bidra til å nå de nasjonale målene i kulturmiljøpolitikken. Strategi for kulturarv i Agder bruker strukturen i bevaringsstrategiene for å legge sitt arbeid opp mot det nasjonale nivået.

Regionplan Agder 2030:

Regionplan Agder 2030 er det overordnede styringsdokumentet for hele Agder. Planen beskriver de viktigste utfordringene og mulighetene for landsdelen, et ønsket fremtidsbilde for 2030, og hva som skal til for å nå konkrete mål. Planen er grunnlaget for politikkutforming, og retningsgivende for prioritering, samordnet innsats og virkemiddelbruk fra ulike offentlige aktører. Regionplan Agder 2030 sitt hovedmål er å utvikle Agder til en miljømessig, sosialt og økonomisk bærekraftig region i 2030 – et attraktivt lavutslippssamfunn med gode levekår.

Planen har i tillegg fem tema som hovedsatsingsområder frem mot 2030:

- *Attraktivt og miljøvennlig Agder*
- *Bærekraftig verdiskaping*
- *Utdanning, kompetanse og deltagelse*
- *Mobilitet*
- *Kultur*

Lover og forskrifter:

Det er spesielt to virkemidler som kan brukes til å sikre og bevare kulturminner: fredning gjennom kulturminneloven og vern etter plan- og bygningsloven. Jamfør kulturminneloven er alle kulturminner eldre enn år 1537 automatisk fredet, mens bygg og anlegg nyere enn dette kan bli fredet. Det er Riksantikvaren eller statsråd som vedtar fredning av bygninger, mens kommunene utarbeider kommune- og reguleringsplaner etter plan- og bygningsloven. Fylkeskommunen og regionalplaner gir innspill til fredninger etter kulturminneloven og gir kunnskap, veiledning og råd til kommunal planlegging.

Kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9. februar 1979) er en lov som skal verne om norske kulturminner og kulturmiljøer, det vil si gjenstander eller områder som har kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi. Lovens formål er å verne kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon, både som del av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Fredning er den strengeste formen for vern etter kulturminneloven.

Plan- og bygningsloven (Lov om planlegging og byggesaksbehandling av 27. juni 2008) er det viktigste redskapet for kommunene for å ta vare på kulturarven for fremtiden. Loven skal fremme bærekraftig utvikling til beste for den enkelte, samfunnet og framtidige generasjoner. Planlegging etter loven skal bidra til å samordne statlige, regionale og kommunale oppgaver og gi grunnlag for vedtak om bruk og vern av ressurser. Det skal legges vekt på langsiktige løsninger, og konsekvenser for miljø og samfunn skal beskrives. Kulturminner og kulturmiljøer kan gjennom denne loven i første rekke sikres gjennom kommuneplanens arealdel eller reguleringsplan.

Andre stortingsmeldinger:

Stortingsmelding nr. 23 (2020-2021) Musea i samfunnet – Tillit, ting og tid er utarbeidet av Kulturdepartementet og legger retningen for museumspolitikken fram mot 2050. Meldingen understreker at museene er viktige samfunnsinstitusjoner med en sentral rolle i demokrati, kunnskap og ytringsfrihet, og vektlegger særlig at museene skal:

- bidra til kunnskapsproduksjon og forskning
- gi relevant og inkluderende formidling
- ha god forvaltning og utvikling av samlingene
- sikre bevaring av kulturarv
- ha aktiv samhandling med samfunnet

I tillegg løftes tema som mangfold, digitalisering, samarbeid og museums rolle i

samfunnsutviklingen fram som sentrale satsingsområder.

Stortingsmelding nr. 19 (2016-2017) Opplev Norge – unikt og eventyrlig er utarbeidet av Nærings- og fiskeridepartementet og handler om utviklingen av reiselivsnæringen i Norge. Den tar utgangspunkt i:

- bærekraftig utvikling av reiselivet (ta vare på natur og kulturarv)
- økt verdiskaping og flere arbeidsplasser, særlig i distriktene
- bruke natur og kultur som grunnlag for opplevelser og turisme
- utvikle helårsreiseliv (mindre sesongvariasjoner)
- satse på digitalisering og kompetanse i næringen
- bedre rammevilkår og mindre byråkrati

Stortingsmelding nr. 24 (2008-2009) – Nasjonal strategi for digital bevaring er utarbeidet av Kultur- og likestillingsdepartementet og handler om hvordan Norge skal bruke digital teknologi til å bevare, tilgjengeliggjøre og formidle kulturarv fra arkiv, bibliotek og museer (ABM-sektoren). Den vektlegger særlig å:

- gjøre kulturarv digitalt tilgjengelig for flest mulig (demokratisering av kunnskap
- digitalisere samlinger i arkiv, bibliotek og museer
- etablere løsninger for langtidslagring av digitalt materiale
- utvikle fellesløsninger og samarbeid på tvers av sektorer
- skape gode søketjenester og tilgang på nett
- ta hensyn til rettigheter (opphavsrett) og personvern
- bruke digitalisering som virkemiddel for inkludering og kunnskapsdeling

Meldingen etablerte de nasjonale målene om å gjøre kulturarven digitalt tilgjengelig for flest mulig, men er etter dette supplert med nyere strategier, Arkivverkets veiledere, Kulturdirektoratets arbeid og Nasjonalbibliotekets satsing på kulturarvdigitalisering.

Vedlegg 2: Roller og ansvar i kulturmiljøforvaltningen

Det er et nasjonalt ansvar å ivareta kulturarvens ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.

Det samlede arbeidet med kulturmiljø i Agder omfatter flere ulike aktører, både offentlige og private. Alle aktørene oppfordres til å strukturere sin innsats slik at den støtter opp om denne strategien. Gjennom koordinering, samarbeid og felles prioriteringer skal strategien bidra til styrket engasjement og helhetlig innsats.

Ansvar og oppgaver i kulturmiljøforvaltningen er delt mellom departement og institusjoner og involverer alle forvaltningsnivåer. Her orienteres det kort om ansvars- og oppgavefordelingen etter kulturminneloven og ansvarsforskriften (Forskrift om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven). Ansvarsforskriften har vært gjeldene siden 1. januar 2020, og innebærer i korte trekk at fylkeskommunene har overtatt forvaltningsansvaret for:

- en større andel (enn tidligere) av de statlig eide bygningene og anleggene som er fredet (Statens kulturhistoriske eiendommer)
- de fleste arkeologiske kulturminnene som er fredet
- freda og verna fartøy
- flere teknisk-industrielle kulturminner
- ikke-kirkelige middelalderbygg

Klima- og miljødepartementet (KLD) utformer den nasjonale kulturmiljøpolitikken og har det overordnede ansvaret for kulturmiljøforvaltningen og det øvrige miljøfeltet. Departementet har også ansvaret for internasjonale arbeidsområder som bl.a. verdensarv (UNESCO), EU/EØS. KLD treffer endelig avgjørelse i plansaker der det er reist innsigelse, og er klageinstans i saker der Riksantikvaren fatter vedtak etter kulturminneloven.

Riksantikvaren har som direktorat under KLD ansvar for gjennomføringen av den nasjonale kulturmiljøpolitikken. Riksantikvaren har forvaltningsansvar for kirker. De er vedtaksmyndighet for freda kirker, og rådgivere til kirkens godkjenningsorgan for saker som gjelder listeførte kirker. Riksantikvaren peker også ut kulturmiljø av nasjonal betydning gjennom to registre:

- Kulturmiljø av nasjonal interesse i byer og tettsteder; "NB!-registeret"
- Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse; "KULA"

Direktoratet kan fremme innsigelse dersom nasjonale kulturmiljøinteresser er truet, og er klageinstans i saker der den regionale forvaltningen fatter vedtak etter kulturminneloven. Riksantikvaren har ansvar for utvikling av digitale tjenester som sikrer enhetlig kulturmiljøforvaltning, og forvalter viktige data om kulturminner og steder i offentlig forvaltning. Riksantikvaren har også utformet en håndverksstrategi for tradisjonelt håndverk.

Statsforvalteren er statens øverste representant i fylket og har som oppgave å sikre at vedtak fattet av Stortinget og regjeringen blir fulgt opp i kommunene. Embetet utøver både veilednings- og kontrollfunksjoner, herunder tilsyn med kommunal forvaltning, behandling av klagesaker og ivaretakelse av rettssikkerheten for innbyggerne.

Videre har Statsforvalteren et samordningsansvar mellom ulike statlige sektorer regionalt, og forvalter oppgaver innen blant annet kulturlandskap, helse, utdanning, miljøvern, beredskap og landbruk.

Andre direktorater, offentlige organer og fond. Direktorat for mineralforvaltning med Bergmesteren for Svalbard, Norges vassdrags- og energidirektorat og Kulturdirektoratet. Miljødirektoratet og Statsforvalteren er sentrale i miljøforvaltningen, og landbruksdirektoratet gjennom Utvalgte kulturlandskap i landbruket (UKL). Kulturminnefondet, med sine virkemidler, er en viktig aktør. Kulturminnefondet gir tilskudd til private eiere av verneverdige kulturmiljø innenfor næringer og industrier, som bygninger og anlegg, og bevegelige kulturminner. Kirkebevaringsfondet som ble opprettet i 2024 er tidenes kulturmiljøsatsing i Norge, og gir tilskudd til istandsetting, sikring og konservering.

Agder fylkeskommune er regional kulturmiljømyndighet. Fylkeskommunen har forvaltningsansvar og er beslutningsmyndighet i samsvar med kulturminneloven for de fleste av fylkets kulturminner og -miljø. Fylkeskommunen ivaretar de samlede verneinteressene knyttet til kulturminner og -miljø, der hvor det planlegges tiltak eller reguleres etter plan- og bygningsloven, energiloven, landbruksforskriften m.m.

Fylkeskommunen gjennomfører arkeologiske registreringer etter undersøkelses-plikten, deltar i kommunenes planlegging med veiledning, kulturminnefaglige innspill, vurderinger og uttalelser til planforslag. Fylkeskommunen kan foreta midlertidig fredning etter kulturminneloven, og kan reise innsigelser mot planer etter plan- og bygningsloven. Fylkeskommunen er også rette myndighet til å gi dispensasjoner fra kulturminneloven.

Fylkeskommunen fordeler statlige tilskuddsmidler på kulturmiljøfeltet, og er en viktig samfunnsaktør som skal stimulere til utvikling og vekst i regionene.
Som samfunnsutvikler kan fylkeskommunen sette kulturmiljø i sammenheng med

brede utviklingsmål i regionalt planverk og legge til rette for bruk av virkemidler på tvers av sektorgrenser. De er således viktige når det gjelder å etablere regionale samarbeid, gjennom initiering og igangsetting av prosjekter. Fylkeskommunen har et overordnet ansvar for oppfølgingen av strategi for kulturarv i Agder.

Sametinget er del av den regionale kulturmiljøforvaltningen og har ansvar for alle samiske kulturmiljø med tilsvarende ansvar og myndighet som fylkeskommunene.

Kommunene er plan- og byggesaksmyndighet og ansvarlig for å legge til rette for bevaring og bruk av kulturmiljø, steder og landskap i arealbruk og samfunnsplanlegging. Kommunene er i førstelinjen i plan- og bygningsloven og har den viktige rollen med å ivareta kulturmiljøene i arealplanlegging og den enkelte byggesak. Kommunen skal også identifisere og forvalte lokale verneverdige kulturminner.

Kommunene skal, gjennom sitt samordningsansvar etter § 1-4 i plan- og bygningsloven, ivareta ulike nasjonale, regionale og lokale interesser. Plan- og bygningsloven er det viktigste redskapet for å styre arealbruken og sikre kulturmiljø som ikke er fredet etter kulturminneloven. Den er også et viktig verktøy for den kommunale samfunnsutviklerrollen og det mer overordnede og langsiktige arbeidet med planstrategier og kommuneplanens samfunnsdel. De fleste kommuner i Agder har laget kulturminne- eller kulturmiljøplaner. Kommunene bør forankre kulturarvstrategien i sine kommunale planer og eventuelt gjennom vernevedtak.

Kulturhistorisk museum er fylkeskommunens faglige rådgivende organ om kulturmiljø og arkeologiske steder av betydning på land. Museet er høringsinstans ved dispensasjonssøknader og administrerer utgravninger og undersøkelser av arkeologiske kulturmiljø. Museet gjennomfører nødvendige arkeologiske undersøkelser (utgravning) i saker der det er gitt dispensasjon med vilkår.

Norsk Maritimt Museum er faglige rådgivere om kulturminner under vann og skipsfunn eldre enn 100 år. De kommer med faglige tilrådninger i forbindelse med regulerings- og byggesaker som berører deres fagfelt og har ansvar for registreringer og utgravninger av kulturminner i sjø, vann og vassdrag.

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø for norske og internasjonale kulturminner, og driver kulturminnerelatert forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører og er landets nasjonale og internasjonale kompetansesenter innen kulturminneforskning. NIKU utfører oppdrag for forvaltningen på kulturmiljø som kirkesteder og klostre fra middelalderen. NIKU er faglig rådgivende organ i forvaltningssaker knyttet til automatisk fredede kulturminner fra middelalderen.

Museum og arkiv spiller en viktig rolle som kunnskapsleverandører, forvaltere og formidlere av ulike deler av kulturhistorien. De forvalter sentrale deler av regionens kollektive hukommelse og utgjør viktige kunnskaps- og samfunnsinstitusjoner. Museene forsker på kulturminner og kulturmiljø og eier selv bygninger, anlegg, infrastruktur og bevegelige kulturminner som inngår i strategien. Arkivinstitusjoner forvalter kilder til historien. Meld. St. 23 (2020–2021) *Musea i samfunnet – Tillit, ting og tid* viser den overordnede politiske retningen for museumspolitikken fram mot 2050. Kultur- og likestillingsdepartementet vektlegger behovet for at de statlige virkemidlene som rettes mot den immaterielle og materielle kulturarven, ses i sammenheng.

Det er mange små og store museer i Agder, som alle har viktige roller i kulturarvsarbeid. Større regionale kulturarvsinstitusjoner har en viktig overordnet rolle innenfor arbeidet med kulturarv i Agder, og er samtidig viktige elementer i sitt nærmiljø. Et utvalg av slike institusjoner har fast årlig driftsstøtte fra fylkeskommunen, for gode og forutsigbare rammevilkår.

De to store konsoliderte museene har et oppdrag fra staten, og skal innfri nasjonale mål for museumspolitikken. Samtidig skal de bidra til å nå regionale mål for Agder. Det er av stor betydning at innsatsen fra det offentlige og museene er koordinert, og at ulike virkemidler utfyller hverandre. Kulturarvstrategien må følges opp i museenes egne planer og virksomhet, og styrke deres arbeid med bevaring og bruk, kunnskap og kompetanse og opplevelse og engasjement.

Vest-Agder-museet samler inn, bevarer og formidler kulturhistorien i regionen gjennom utstillinger, samlinger og aktivitetstilbud, og tar vare på både gjenstander, bygninger og historisk dokumentasjon. Vest-Agder museet har 11 avdelinger/besøksmål rundt om i regionen: Kristiansand museum, Gimle gård, Odderøya museumshavn, Kristiansand kanonmuseum, Setesdalsbanen, Mandal museum, Sjølingstad Uldvarefabrik, Lista museum, Flekkefjord museum, D/S Hestmanden (Norsk krigsseilermuseum), og Tingvatn fornminnepark og besøkssenter.

Aust-Agder museum og arkiv samler inn, bevarer og formidler kulturhistorie og arkivmateriale fra regionen, og fungerer både som museum og regional arkivinstitusjon med ansvar for dokumentasjon, forskning og tilgjengeliggjøring av kulturarv. Aust-Agder museum og arkiv består av KUBEN i Arendal, Setesdalsmuseet og Grimstad bys museer, og har 22 museer og besøksmål spredt over hele østre del av Agder.

Andre arkivinstitusjoner samler inn, bevarer og tilgjengeliggjør dokumentasjon om kulturarv, og gir et viktig kunnskapsgrunnlag for planlegging, vern og utvikling av kulturmiljøer.

Næringsliv kan spille en viktig rolle i å utvikle en økonomisk bærekraftig bruk av kulturarven. Kulturarv er en ressurs for bred verdiskaping, også økonomisk verdiskaping og arbeidsplasser. Mange kulturmiljø er en del av en større internasjonal kulturarv, og det samarbeides internasjonalt om forvaltning av disse. En sentral aktør er ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). Innenfor norsk industri og næring er det flere medlemsorganisasjoner for både arbeidstakere og arbeidsgivere. De største er Landsorganisasjonen i Norge (LO), Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO) og Hovedorganisasjonen Virke.

Eiere av de mange ulike kulturminnene og kulturmiljøene er desidert de viktigste aktørene i kulturmiljøforvaltningen. Det er langt på vei de som tar avgjørelsene om når det skal vedlikeholdes og settes i stand, hvordan kulturmiljøene skal brukes og skjøttes, og som svært ofte kjenner best til historien bak kulturmiljøene de forvalter. Eierne har ansvar for vedlikehold og skjøtsel av sitt kulturmiljø. Bevaring og bruk er et sentralt innsatsområde i denne strategien, og det er i denne sammenheng avgjørende med et godt samarbeid mellom offentlige myndigheter og eierne av kulturmiljø. Eierne må oppleve det som nyttig å ta vare på, sette i stand og bruke dem. Eiernes behov og utfordringer i forbindelse med undersøkelser, istandsetting og ny bruk er derfor svært viktige i oppfølgingen av strategien. Dette gjelder for alle typer kulturmiljø.

Frivilligheten, lokale lag og interesseorganisasjoner kan spille vesentlige roller særlig når det kommer til større, sammenhengende kulturminner og -miljø. De kan ha både kunnskap, pågangsmot og dugnadsvilje til å ivareta kulturmiljøer som fellesskapet vil ha glede av å oppleve, også i kommende generasjoner. Frivillighetens lokale engasjement er en grunnleggende forutsetning for verdiskapingsarbeid knyttet til kulturarv.

Frivillig sektor er mangfoldig, med breie interesseområder, stor deltakelse og høy organisasjonsgrad. Her skapes det store verdier for samfunnet. Frivillig sektor skal være selvstendig, med egne mål, men samtidig en bidragsyter til overordnede målsettinger. Det offentlige skal bygge opp under det frivillige kulturlivet gjennom gode rammevilkår, for eksempel gjennom tilskuddsordninger. Agder fylkeskommune har en egen frivillighetsstrategi. Samskaping mellom frivilligheten og det offentlige er et godt virkemiddel for ulik verdiskaping.

Frivilligheten er en viktig aktør i sammenheng med alle innsatsområdene, og må involveres i planlegging og gjennomføring av tiltak som kan være relevante for dem.

Lyngør fyrstasjon i Tvedestrand kommune. Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

AGDER
fylkeskommune

Agder fylkeskommune
Postboks 788, Stoa
NO-4809 Arendal

Besøksadresse Kristiansand:
Tordenskjolds gate 25

Org.nr.: 921 707 134
Bank: 3207.28.74993

Besøksadresse Arendal:
Ragnvald Blakstads vei 1

www.agderfk.no